

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ

Յ. ՍԱՂԱԹԷԼԵԱՆԻ

Ընդհանուր տեղեկութիւններ հողատիրութեան ուսումնասիրութեան մասին
Եւրոպայում և մեզանում:

Շատ վաղուց է, որ հողատիրութիւնը եւրոպայում դարձել է գիտնական ուսումնասիրութեան առարկայ: Զարմանալի և խորհրդածութեան արժանի երևոյթ,— այն առարկան, որի հետ կապած է եղել հասարակութիւնների կազմակերպութիւնը և նոյն իսկ ազգերի բաղդը, շատ անգամ երկար դարեր առանց արժանի ուշադրութեան է մնացած եղել պատմագիրների և գիտնականների կողմից: Հին ժամանակների գրողները, Հերոդոտից սկսած, լինելով իրանց նկարագրութիւնների մէջ շատ անգամ բազմակողմանի և կեանքի բոլոր երևոյթներին հետամուտ, անուշադիր են եղել հողատիրութեան կարգերի վերաբերմամբ, կամ կցկտուր փաստեր են յայտնել, որոնք ուղղակի չեն ցոյց տալիս նոցա ժամանակակից հողատիրութեան կազմակերպութիւնը: Եւս առաւել դոցանից շատ քիչերն էին կարողանում հասկանալ այն վճռողական դերը, որ կատարում էր ազգերի պատմութեան մէջ հողատիրութեան այս կամ այն ուղղութիւնը:

Այդ սակաւների թւին է պատկանում Պլինիոսը, որի հռչակաւոր մարգարէական խօսքերը—*Latifundia perdidere Italiam* շատերին յայտնի է: Նկարագրելով մեծ անցքեր, ազգերի ընդհարում, դասակարգերի ծաղում և գերը, նոյն իսկ տէրութիւնների անկումը, պատմագիրները անուշադիր են եղել այդ իրերի գլխաւոր պատճառներից մէկի, շատ անգամ ամենագլխաւորի—հողատիրութեան վերաբերմամբ: Այդ տեսակ վերաբերութիւնը տեւեց մինչև նոր ժամանակները: Իսկ այն

ժամանականից, երբ սկսեցին դբաղել Հողատիրութեան կարգերի ուսումնասիրութիւնով, վերջինիս մասին, ժամանակակից հողատիրութեան ազգեցութեան ներքոյ, կազմեցին թիւր վարդապետութիւններ: Մինչև քսանական թւականները այժմեան դարիս տիրապետող վարդապետութիւնը այն էր, որ չը կայ հող առանց կալաժատիրոջ—*nulle terre sans seigneur*.—որից գիւղացիները զանազան պայմաններով վերցրել են հողերի մի մասը: Բայց որովհետև նոյն իսկ այդ ժամանակայ Եւրոպայում կային տեղեր, ուր կալաժական հողատիրութեան հետ զուգընթացաբար պատահում էին գիւղացու սեպհականութիւն, ազատ համայնական հողատիրութիւն, կամ վերջինիս հետքերը—օրինակ, արտերը քաղելուց յետոյ դոցա մէջ ազատ, առանց խտրութեան, արածացնելու սովորութիւնը և այլն, իբրև լրացում վերև չիշլած վարդապետութեան առաջ եկաւ մի ուրիշը—Իւստոու Մօզերի, որը պնդում էր թէ ի սկզբանէ եղել է միայն մասնաւոր սեպհականութիւն հողի վերաբերմամբ, որից յետոյ ծագել են կալաժատիրական հողատիրութիւնը ֆէօդալիզմի ազդեցութեան ներքոյ և համայնական հողատիրութիւնը զանազան գիւղատնտեսական պատճառների ազգեցութեան ներքոյ, որոնց առջև իւրաքանչիւր գիւղացի միայն վեր առած՝ անզօր է եղել, ինչպէս օրինակ, կաւուցումն ամբարտակների (МОТИНЬ), ջրանցքներ շինելը և այլն: Այս վարդապետութիւնների պատճառը մի ուրիշ՝ այդ ժամանակ տիրապետող այն վարդապետութիւն էր, որը չէր թոյլ տալիս կուլտուրական ազգերի մէջ մասնաւոր հողային սեպհականութեան բացակայութիւնը և հասարակաց հողատիրութիւնը (КОЛЛЕКТИВНОЕ ЗЕМЛЕВЛАДѢНІЕ) համարում էր վայրենի ազգերի յատկանիշ: Իրլանդական պատմագիր Սուլիւանը, անպատուութիւն էր համարում իւր ազգի համար 16. և 17-երորդ դարերի անգլիացի պատմագիրների այն կարծիքը, թէ Իրլանդիայում մի ժամանակ եղել է հասարակաց կամ համայնական հողատիրութիւն, և աշխատում է ասպացուցել հակառակը, որ Իրլանդիայում ի սկզբանէ եղել է միայն մասնաւոր սեպհականութիւն:

Մինչև այդ ժամանակ հողատիրութեան անցեալը հետազօտութեան առարկայ չէր դարձել և չէր ուսումնասիրւել այդ առարկան Արևմտեան Եւրոպայից դուրս:

Հողատիրութեան ուսումնասիրութեան համար նոր էրա բաց արեց հռչակաւոր գերմանացի գիտնական Մաուրերը (Maurer) քիսունական թւականներում՝ իւր աշխատութիւններով գերմանական նախնի Հողատիրութեան մասին: Մաուրերը ապացուցեց, որ հողատիրութիւնը, ինչպէս և մարդկային ամեն մի հիմնարկութիւն, ունի իւր զարգացման աստիճանները և որ նախնի հողատիրութիւնը եղել է համայնական, որից յետոյ ծագել են միւս ձեւերը: Դորանից յետոյ հողատիրութիւնը դարձաւ գիտնականների առանձին ուշադրութեան առարկայ և ենթարկեց նկարագրութեան ամեն տեղ, ուր մասն եւրոպացիք: Համեմատական ուսումնասիրութիւնը այդ նիւթերի կատարեցին Բելգիացի գիտնական Լաւրլէ (Լաւսինի սեպհականութիւն) և ռուս գիտնական Կուլլեսկի (Լաւմայնական հողատիրութիւն), «Հողային յարաբերութիւններն Արևմուտքում», — լեկցիաներ՝ կարգացւած 1884/5 թ. Մոսկւայի համալսարանում), որոնք հաստատեցին Մաուրերի վարդապետութիւնը և ուրիշ ազգերի վերաբերմամբ: Այդ հետազոտութիւնները ապացուցին, որ հողատիրութեան այս կամ այն ձեւը յատուկ չէ այս կամ այն ազգին միայն, այլ իւրաքանչիւր ձեւը կարելի է գտնել զանազան ազգերի մէջ, բայց ոչ միշտ միեւնոյն ժամանակ, որովհետեւ շատ քիչ ազգեր են գտնուում զարգացման նոյն աստիճանի վերայ: Մինչդեռ մի ազգ գտնուում է հողատիրութեան նախնական աստիճանների վերայ, միւսները այդ վաղուց արդէն անցել են: Հողատիրութեան ուսումնասիրութիւնը ցոյց տւեց, որ նորա նախնական նշանաւոր ձեւերից մէկը — գիւղա-համայնականը — հէնց ներկայումս տիրում է շատ երկիրներում, որ այդ ձեւը ոչ թէ յատկանիշ չէ վայրենիութեան կամ բարբարոսութեան, այլ ընդհակառակը, լինելով ամենաբաւարար ամբողջ ժողովրդի բարօրութեան տեսակէտից, կարող է ապրել և բարձր կուլտուրայի հետ. ընդունակ լինելով երկրակեցութեան, նա այժմ էլ գտնուում է եւրոպական երկրներում, ինչպէս Ռուսաստանում, իբրեւ տիրապետող ձեւ, սլաւոնական երկիրներում և մինչև անգամ Զւիցերիայի մի քանի կանտոններում և Գերմանիայի Հռենոսեան կողմերում: Ռուսաստանում օրէնսդրութիւնը ընդունել է այդ ձեւը իւր պաշտպանութեան ներքոյ և դիմադրում է նորա քայքայման: Զանազանութիւնը այդ յիշւած երկիրների և միւս եւրոպական երկիր-

ների մէջ նրանումն է, որ մինչդեռ առաջիններում համարեա չը կայ գիւղացի, որ չ'ունենայ իւր հողը և տունը, միւսներում միլիոնաւոր մարդիկ, բացի իրանց ձեռքերից, ապրուստի ուրիշ աղբիւր չ'ունին և չը գիտեն ի՞նչ է սեպհական անկիւնն: Մ ա ու ր երբ ցաւելով է խօսում այդ հիմնարկութեան կորստեան մասին Գերմանիայում:

Պէտք է նկատել, որ ամեն տեղ համայնական հողատիրութեան անկումը եղել է միևնոյն ժամանակ հողագործ դասակարգի անկումը և շատ տեղեր հետեւցրել է ստրկութիւն: Այնպէս որ համայնական հողատիրութեան քայքայիչ գործիչները (Факторы) եղել են միևնոյն ժամանակ կործանիչ գիւղական դասակարգի բարօրութեան և ազատութեան համար, ինչպէս այդ ապացուցւած է վերև յիշւած գիտնականների՝ Լաւրէյի, Կուալեսկու և ուրիշների գրւածներով:

Հողատիրութեան ուսումնասիրութիւնը Ռուսաստանում սկսեց անհամեմատ աւելի ուշ. և զարմանալի երևոյթ՝ — չը նայելով որ Ռուսաստանը բացառապէս հողագործական երկիր է, նորանում տիրապետող հողատիրութեան ձեւը առաջինը նկատեց գերմանացի, մեզ հայերիս լաւ ծանօթ, Բարոն Հակոտհաուզէնը: Բայց յետոյ Ռուսաստանումն էլ երևան եկան այս հարցի ուսումնասիրութիւնով զբաղող առաջնակարգ ոյժեր՝ թէ մասնաւորապէս Ռուսաստանին վերաբերեալ և թէ առհասարակ: Բաւական է յիշել այսպիսի անուններ, ինչպէս պրօֆեսոր Կուալեսկի, Կաւելին, իշխան Վասիլէիկով, Բելեաւ և ուրիշներ: Իսկ Անդրկովկասում առհասարակ, մեզանում մասնաւորապէս, վերջին տարիներս միայն սկսեցին երևան գալ հետազօտութիւններ և յօդւածներ այս կամ այն գաւառի հողատիրութեան վերաբերեալ: Այդ յօդւածներից երևացին, որ մեզանում (հայերիս մէջ) հողատիրութեան ամենատարածւած ձեւը համայնականն է:

Մեր հողատիրութեան տիրապետող ձևի գոյութեան և կանոնաւոր ընթացքի համար մի վերին աստիճանի բարեյաջող և առաջնակարգ հանգամանք տեղի ունեցաւ. այդ այն է որ Ռուսաստանը, տիրապետելով մեր երկրին, հողատիրութեան նոյն աստիճանի վերայ էր գտնուում, որպէս մենք, և վերջը օրէնսդրութեան միջոցով պաշտպանեց այդ ձեւը քայքայումից, թէև բոլորովին անհնար չ'արաւ նորա անկումը: Այս լաւ հասկանալի կը լինի այն

ժամանակ, երբ մենք համեմատենք այդ ուրիշ եւրոպական ազգերի տիրապետութեան հետեւանքի հետ զանազան երկրներում. չը պէտք է մոռանալ, որ մեր խօսքը այս դէպքում միայն հողատիրութեան մասին է: Լինելով կուլտուրական բարձր աստիճանի վերայ, նոքա (եւրոպացիք) տիրած երկրներում ներմուծեցին իրանց մէջ տիրապետող հողատիրական ձեւերը, որի հետեւանքը եղաւ շատ ողբալի: Երիտասարդ և խակ ազգերը, անընդունակ լինելով կուլտուրական մրցման, մեծ մասամբ հողազուրկ եղան, և այդ ազգեց ոչ թէ միայն այդ ազգերի բարօրութեան անկման վերայ, այլ և թւի:

Վերջին տարիներս կառավարութիւնը, մտադիր լինելով մեր երկրի հողատիրութեան մէջ փոփոխութիւններ մտցնել, ենթարկեց արքունական գիւղացիների թէ հողատիրութիւնը և թէ հողագործութիւնը մանրամասն ուսումնասիրութեան: Այդպիսով մենք այժմ գտնուում ենք մի նշանաւոր պատմական րոպէում, որի նշանակութիւնը սակաւներն են կարողանում հասկանալ: Առանց չափազանցութեան կարելի է ասել, որ վճռւելու է միլիոնաւոր ժողովրդի բաղդը:

Մեր ժողովրդի բարօրութեան և յառաջադիմութեան խնդիրը սերտ կապւած է այս հարցի յաջող վճռւելու հետ. այս դէպքում եղած սխալների հետեւանքը դարերը մինչև անգամ անկարող են ուղղել: Բաւական է վերցնել միայն Անգլիայի և Իրլանդիայի պատմութիւնը հասկանալու համար, որ հազիւ կարող են գտնւել ուրիշ կարգի պատմական անցքեր, որոնք իրանց նշանակութիւնով և հետեւանքներով կարողանային մրցել հողատիրութեան մէջ պատահող փոփոխութիւնների հետ: Լաւըլէ մինչև անգամ այժմեան քաղաքակրթութեան բաղդը կապում է այդ առարկայի կազմակերպութեան հետ. և պաշտպան հանդիսանալով համայնական հողատիրութեան, նա դատապարտում է այժմ Եւրոպայի շատ տեղերում տիրապետող հողատիրական ձեւերը, գտնելով նոցա ոչ թէ միայն անբաւարար, այլ մինչև անգամ վտանգաւոր:

Աչքի առաջ ունենալով, որ մեր զբաղանդութեան մէջ հողատիրութեան մասին թարգմանօրէն կամ ինքնորոշ ոչ մի շարադրութիւն չը կայ, մենք անհրաժեշտ համարեցինք գոնեա այս համառօտ տեսութիւնը առաջ բերել, զետեղելով նորա մէջ այս հարցի

ուսումնասիրութեան վերաբերեալ ամենակարևոր ընդհանուր տեղեկութիւնները, և ապա անցնել մեր յօդաձի անմիջական նպատակին:

Երևանեան ճահանգի հողատիրական կարգերի նշանակութիւնը ընդհանրական հողատիրութեան վերաբերմամբ:

Ինչպէս կարելի է նկատել նախընթաց գլխից, մեզանում այժմ հողատիրութեան ուսումնասիրութեան ինդիւրը կրկնակի նշանակութիւն ստացաւ: Ուսումնասիրութեան յատկութիւնից կախաւ կը լինի սպասելիք օրէնսդրութեան բաւարարութիւնը: Ուսական հողատիրական օրէնսդրութիւնը, ինչպէս և ուրիշ ազգերում, չի աշխատում ներմուծել միայն նոր կարգեր, այլ որոնում է իւր նիւթը գլխաւորապէս ժողովրդի դարերով ստեղծուած սովորութիւնների մէջ, որքան որ վերջինս դանում է բաւարարիւր տեսակէտից: Կառավարութիւնները այս եզրակացութեան եկան պատմութեան մէջ կատարուած դառն փորձերից յետոյ: Այդ համոզմունքն էր, որ դրդեց արքունի հողերի նախարարութեանը, օրէնքներ տալուց առաջ, ուսումնասիրել ամբողջ երկրի հողատիրութիւնը: Բայց պէտք է իմանալ, որ հողատիրութեան մէջ պատահող երևոյթները, չը նայելով ձևերի գլխաւոր յատկութիւնների մշտականութեան, զանազան բնական և քաղաքական պատճառների շնորհիւ, այնքան բարդ են և խառնիխուռն, որ մի անգամից սպառել անկարելի է, և աւելի սակաւ այդ կարող էր անել պաշտօնական ուսումնասիրութիւնը, որը մեզանում առանձին խոշնդոտների է հանդիպում: Ամեն մի պաշտօնական հետազօտութիւն մեզանում կասկած է ծագեցնում իւր նպատակների վերաբերմամբ և գիւղական ներկայացուցիչները, նայած ինչ կուսակցութեան են պատկանում, աշխատում են պաշտօնական հաղորդագրութիւնները իրանց շահերին ծառայեցնել, ծածկելով կամ աղաւաղելով իսկական փաստերը: Սրինակ՝ եթէ գիւղացին պատկանում է այն շրջանին, որը զաւթել է հողերի լաւ և մեծ մասը—մի երևոյթ, որ պատահում է համարեա ամեն մի համայնքում, նա կը բացատրի, որ հողերի այն ինչ տեսակը (զաւթած հողերը), ենթադրենք վարելահողերը, համայնքի իրաւունքից դուրս են և իւրաքանչիւրը տիրում

է իբր սեպհականատէր, ծածկելով այն, որ այդ հանգամանքը համայնքի մէջ խռովութեան պատճառ է և որ համայնքը ձգտում է վերականգնել իւր իրաւունքը:

Միւս կողմից, հետազոտողը պէտք է ունենայ յայտնի աստիճանի թէօրիական պատրաստութիւն. հակառակ դէպքում, կարող է պատահել, որ նրանից անուշադիր մնան առաջնակարգ երեւոյթներ: Ես չեմ ուզում պնդել, որ այս ասածներս տիրապետող երեւոյթ է վերեւ յիշած պաշտօնական ուսումնասիրութեան մէջ, այլ այն, որ նա բոլորովին ազատ չի կարող լինել այդ տեսակ պակասութիւններից:

Այսպիսի խորհրդածութիւնների շնորհիւ մենք, մտադիր լինելով զբաղւել մեր երկրի հողատիրութեան ուսումնասիրութիւնով, ընտրում ենք այնպիսի միջոց, որը հնար տար մեզ ոչ միայն օգտւել արգէն եղած նիւթերով, այլ միեւնոյն ժամանակ և անմիջական դիտողութիւններ անել: Դորա համար մենք մեր առաջին փորձը սկսում ենք Երեւանի նահանգի հողատիրութիւնից, մեր աշխատութեանը տալով այս վերնագիրը՝ «Հողատիրութիւնը Երեւանի նահանգում»: Բայց մեր յօդւածի առարկան աւելի ընդարձակ է քան թէ այդ կարելի է ըմբռնել նորա վերնագրից. և ահա ինչու: Անդրկովկասի մի քանի նահանգների ազգաբնակչութիւնը ոչ թէ միայն ազգութեան կողմից, այլ այս կամ այն ազգերի մասերի, ցեղերի վերաբերմամբ՝ չի բաղկացած միատեսակ տարրից. ևս առաւել այս ճշմարիտ է հայերի վերաբերմամբ: Հայկական տարրը պատմական տխուր պատճառների շնորհիւ շարունակ գաղթական շարժողութեան մէջ էր: Նայած թէ մեր երկրի ո՛ր մասում առաջ էր զայիս կարգ և խաղաղութիւն (եթէ կարելի է Հայաստանի մի որ և իցէ մասի վերաբերմամբ այս երկու բառը գործածել), ժողովուրդը զանազան կողմերից հաւաքւում էր այնտեղ: Այդպէս էլ կաղմւել է Երեւանի նահանգի ազգաբնակչութիւնը: Երեւանի խանութիւնը տիրելուց և նորան շրջապատող պարսկական և տաճկական գաւառները ժամանակաւորապէս զբաւելուց յետոյ, հայ ժողովուրդը, տեսնելով, որ բացի Երեւանի և Նախիջևանի խանութիւնները, մնացած գաւառները յետ են դարձնւելու, խուռն բազմութեամբ գաղթեց այժմեան Երեւանի նահանգը. և այսպէս վերջինիս ազգաբնակչութիւնը կաղմւեց մի

քանի տաճկական և պարսկական գաւառների բնակիչներին, — Երզրումի, Բայաղէշի, Մուշի, Ալաշկերտի, Բուլանուխի, Վանի, Բասենի, Խնուսի, Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիի, Մակուի և Աւաջուղի (Շօպէն՝ Հայկական նահանգի պատմութիւնը)։ Գաղթականները մեծ մասամբ խառը բնակեցան նահանգիս գաւառներում, վերանորոգելով տեղ տեղ աւերակ գիւղերը, երբեմն էլ նոր գիւղեր շինելով։ Գիւղերի վերաբերմամբ չի կաբելի ասել նոյնը, ինչ որ գաւառների մասին։ Գիւղերը կազմել են գլխաւորապէս միանման տարրերից։ Ճանապարհորդը զարմացմամբ լսում է մի քանի վերստ հեռաւորութեան վերայ մի քանի բարբառներ։ Մինչ այս գիւղում խօսում են զուտ Երզրումի բարբառով, միւսում մաքուր Մշու բարբառով, երրորդում Խոյի, չորրորդում Վանի, Մակուի, և այլն։ Եւ այդ գիւղերը գտնուում են միմեանցից միայն մի քանի վերստ հեռաւորութեամբ։ Ձանազանութիւնը աչքի է ընկնում ոչ միայն բարբառների պատճառով, այդ կարող է նկատել և հայերէն չ'իմացողը, որովհետեւ արտաբոլտ նոյնպէս տարբերում են մի գիւղի բնակիչները միւսներից։ Իսկ մի ճիւղ — բնիկ Արարատեանը, որի ներկայացուցիչներն են Երևան քաղաքը և մի քանի գիւղեր, ինչպէս Աշտարակը, Օշականը և մի քանի ուրիշ գիւղեր, տարբերում է և իւր կուտուրայի բարձրութիւնով։ Եւ այս տեսարանը յակամայից չի շեցնում է մարդուն այն սոսկալի պատմական անցքերը, որոնց մէջ անցնում էր հայկական ազգի կեանքը։ Տպաւորութիւնը նոյնն է, ինչ որ անում է մի հեղեղի տեսարան, որը աւերել և մի տեղ է բերել կուտել զանազան շինութիւնների բեկորները։ Եւ այսպէս Երևանի նահանգի ազգաբնակութիւնը ոչ թէ ազգերի վերաբերմամբ միայն, այլ մեր ազգի ճիւղերի վերաբերմամբ չի բաղկացած միանման տարրերից։

Այս նահանգում պատահում են ներկայացուցիչներ հայկական ազգի համարեա բոլոր ճիւղերի, որոնք ապրում են Անդրկովկասում, ծանկաստանում և Պարսկաստանում։ Այդ պատճառով Երևանի նահանգի ազգաբնակութեան ուսումնասիրութիւնը մի որ և իցէ կողմից՝ միշտ կողմնակի շօշափում է աւելի լայն սփերա, քան թէ այդ առաջի անգամից կարող է երևալ։

Եթէ աչքի առաջ ունենանք այն, որ շատ ժամանակ է, որ Երևանի նահանգի այժմեան ազգաբնակութիւնը կազմեց ազգի

զանազան ճիւղերից, հասկանալի կը լինի, որ այդ մասերը կարճ ժամանակում չէին կարող կորցնել իրանց ճիւղին յատուկ կարգերը և սովորութիւնները և նոցա տեղը ստեղծել նորերը:

Ուրեմն Երևանի նահանգի հողատիրական կարգերը, անկասկած, մեծ կապ պիտի ունենան այն տաճկական և պարսկական գաւառների հողատիրական կարգերի հետ, որոնցից գաղթել է այս նահանգի հայոց ազգաբնակութիւնը:

Ընդունելով այդ կախումը, մենք աշխատեցինք տեղեկութիւններ հաւաքել այդ գաւառների հողատիրական կարգերի մասին: Վերջապէս մենք ուշադրութիւն դարձրինք մեզ հետաքրքրող առարկայի անցեալի վերայ, որքան մեզ թոյլ է տալիս այդ մեր պատմութիւնը: Վերջին ժամանակներիս պատմութեան մասին, այսինքն գաղթելուց մինչև այժմ, տեղեկութիւններ շատ կան, որովհետև տակաւին ասլուում են՝ այսպէս ասած կենդանի յիշատակարանները — գաղթող սերնդի մի մասի ներկայացուցիչները:

Այդ տեսակ վերաբերմունքի բացակայութիւնով դէպի առարկան կարելի է միայն բացատրել պ. Ս. Նղիազարեանի կարծիքը, (այժմ Կազանի համալսարանի պրոֆեսոր) անկասկած՝ մեր երկրի ներկայ իրաւաբանական կարգերը ամենալաւ իմացողի, որ համբաւարեք հողատիրական սիստեման իբր թէ հիմնւած է գլխաբաժին (подушный) սկզբունքի վերայ, և իբր թէ գլխաբաժնի հակառակ դէպքերը շեղումն և անկումն են իսկական համբաւարեք սիստեմի:

Բայց բացի այն, որ Երևանի նահանգում, ինչպէս ասացինք, ասլուում են հայ ժողովրդի զանազան մասերի ներկայացուցիչները, այդ դաւառում երկար դարերով կենդրոնացած էր կուլտուրական և քաղաքական զօրութիւնը ամբողջ ազգի: Ուրեմն աչքի առաջ ունենալով որ Երևանի նահանգում իրաւաբանական սովորութիւնները և կարգերը համարեա նոյնչափ ընդհանուր ազգային բնաւորութիւն պիտի ունենան, որքան և տեղային, մենք մեծ կարիք զգացինք հետամուտ լինել մեզ հետաքրքրող առարկայի պատմութեան, հետևել նորա փոփոխութիւններին դարերի ընթացքում և որոշել այժմեան դրութեան կապը անցեալի հետ:

Պատմական պատճառներ համայնական հողատիրութեան երկարակեցութեան հայերի մէջ:

Մենք բոլորովին ձեռք չէինք տալ պատմութեանը, եթէ ցանկութիւն և կարիք չ'ունենայինք առաջ բերել նրանից այնպիսի փաստեր, որոնք թէև ուղղակի մեր առարկային չեն վերաբերում, բայց, ուղղակիների բացակայութեան պատճառով, միայնակն են յայտնի հողատիրական դրութեան բացատրութեան համար: Հին հայկական գրականութիւնը բաւականին հարուստ է, ևս առաւել նորա պատմական մասը: Եւ պատմագիրները եղել են իրանց ժամանակին կրթւած մարդիկ, երբեմն լուսաւորւած իրանց ժամանակակից յունական գիտութիւնով, ինչպէս Վ-րդ դարի հեղինակները, և նոցա հետազաններից շատերը:

Բայց, չը նայելով այդ բոլորին, հայ գրականութիւնը շատ քիչ նիւթ ունի իւր մէջ ժողովրդի իրաւաբանական կեանքին վերաբերեալ, իսկ մասնաւորապէս հողատիրութեան մասին համարեա ոչ մի ուղղակի փաստ: Գուցէ և այս գէպքում եթէ գործադրւի այն մեթօդը, որը գործադրեց Արեւմտեան Ներուպայի իրաւաբանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան վերաբերմամբ՝ շատ բան բացւի և հնար լինի ամբողջ իրաւաբանական ինստիտուտներ (հաստատութիւններ) վերականգնել: Բայց այդ բարդ մեթօդը, որը Արեւմտաքում այնպիսի փառաւոր հետեւանքներ ունեցաւ, ինչպէս Մաուրերի, Լաւրէյի, Կօւալէսկու և ուրիշ գիտնականների աշխատութիւնները, Անդրկովկասեան ազգերի, մասնաւորապէս մեր հայերի իրաւաբանութեան պատմութեան վերաբերմամբ դեռ չի գործադրւել:

Մի բան դժւար բացատրելի է, թէ ինչպէս հայ պատմագիրները, որպէս Վ-րդ դարի և նոյնպէս նորանից յետոյ եկողները լռութեամբ են անցել մի ազգի իրաւաբանութիւնը, որը շատ վաղուց էր ապրում, կուլտուրայի շատ աստիճաններ անցել էր, և ունէր բարդ սօցիալական կազմակերպութիւն: Դեռ Հերօդոտը և Քսենօֆօնը ցոյց են տալիս հայերին իբրև մի կուլտուրական ազգ: Միայն յիշատակները, որ թողել է այդ ժողովուրդը շատ հին ժամանակներից, բաւական են ցոյց տալու, որ դրանց ստեղծող ժողովուրդը կանգնած է եղել կուլտուրական բարձր աստիճանի վերայ: Հետեւաբար, այդ ժողովրդի իրաւաբանութիւնը ևս զարգացած պիտի լինէր: Ինչու պատմագիր-

ները լուում են դորա մասին և ինչո՛ւ չը կայ իրաւաբանական ոչ մի լիշատակարան մինչև 12 դարը, — մի ժամանակ, որից իսկապէս սկսւում է ազգի անկումը և՛ քաղաքական և՛ կուլտուրական կողմերից: Իբրև բացատրութիւն այդ երևոյթի, որի մանրամասն քննելը մեր առարկայից դուրս է, հետևեալ ենթադրութիւնն ենք անում:

Այն ժամանակը երբ ծագեց և սկսեց ծաղկել հայկական գրականութիւնը, եւրոպական քաղաքակրթութեան հայրենիքում — Յունաստանում և վերջինիցս լուսաւորած երկիրներում, որտեղից գիտութիւնը մուտք էր գործում Հայաստան, միտքը յետ էր գնում: Կրիտիկայի և դրական գիտութիւնների գարը տեղի էր տւել աւտօրիտետի և պատգամախօսական յայտնութիւնների (ինտուիտիւ պրօպագանդաների) դարին: Կրօնը, իւր ուղղակի նպատակից — բաւարարութիւն տալ միայն կրօնական պահանջներին — շեղելով, դարձրել էին մի ամեն բան բացատրող փիլիսոփայութիւն, որպիսի յարաբերութիւն, ինչպէս արդարացի նկատում է անգլիացի հռչակաւոր պատմաբան Մակօլէյը, միշտ եղել է ի ֆնաս իրան — կրօնին և հակառակ նորա իսկական նպատակին: Եւ ահա ինչու պատմական երևոյթի սօցիալական և տնտեսական պատճառների ուսումնասիրութիւնը փոխարինեց ամեն բան բացատրող Ֆօրմուլով — «մեր մեղքերի համար» (վասն մեղաց մերոց): Այսպիսի ժամանակներում էին գրում հայ պատմագիրները: Մինչդեռ փաստերը հայկական նախնի իրաւաբանութեան մասին շատ հետաքրքիր էին և միուրիշ կողմից: Յայտնի է որ հայերը պատկանում են հնդկա-եւրոպական մեծ ցեղին, որի իրաւաբանութիւնը բաւականաչափ ուսումնասիրւած է: Վերին աստիճանի հետաքրքրական կը լինէր համեմատել հայ ազգի իրաւաբանութիւնը նորա ցեղակից եւրոպացի ազգերի իրաւաբանութեան հետ: Հայերը մի քանի կողմերից շրջապատած էին շատ հին ժամանակներից ուրիշ ծագումի ազգերով՝ ինչպէս սեմիտներով, վրացիներով և ապա թրքա-թաթար ազգերով. ի հարկէ գրանցից գլխաւորապէս սեմիտներից՝ ինչպէս ամենազարգացածներից՝ հայերը շատ բան պիտի վերցնէին: Համեմատական մեթօդը մի դէպքով ևս կ'օգտւէր բացատրելու թէ ի՛նչն է ցեղին պատկանում և ո՛րքան ամուր է ցեղական սկզբունքը: Մեր կարծիքով այն սէրը, որ մեր ազգը ցոյց է տալիս դէպի եւրոպական քաղաքակրթութիւնը և

հետ իւրացնում նրան՝ մեծ կապ ունի նորա ծագման հետ: Ինչպէս ասացինք, հայոց պատմութեան մէջ նորա ներկայ պայմաններում ազգի իրաւաբանութեան մասին ուղղակի տեղեկութիւններ համարեա չը կան, ևս առաւել հողատիրութեան մասին: Եւ մենք պատմութեանը դիմեցինք կողմնակի փաստեր գտնելու մի հողատիրական ձևի երկարակեցութիւնը մեզանում բացատրելու համար, որը, ինչպէս ամեն մի մարդկային հիմնարկութիւն, ժամանակաւոր է և յատուկ լայանի կուտուրական աստիճանին. մեր խօսքը համայնական հողատիրութեան մասին է:

Հայկական ազգի պատմութիւնը սկսում է ամենահին ժամանակներից և հէնց առաջի անգամից այդ պատմութեան մէջ նա ներկայանում է մեզ իբրև կուտուրական ազգ: Նորա հասակակիցները վաղուց անցել են այն իրաւաբանական կենցաղը, որի մէջ գտնւում է նա այժմ: Համայնական հողատիրութեան գոյութիւնը երիտասարդ ազգերի, ինչպէս օրինակ սլաւոնների մէջ՝ զարմանալի չէ. բայց մի հին ազգի մէջ ինչպէս մերը, նա ենթադրում է անշուշտ բացառիկ պատճառներ, որովհետև մեր կարծիքով մի դէպքը ոչ թէ պիտի խախտէ ընդհանուր օրէնքը, այլ դորա համար պիտի որոնել առանձին բացատրութիւն: Նոյնը պէտք է ասել և այդ հաստատութեան գոյութեան մասին Զւիցերիայի մի քանի կանտոններում:

Որո՞նք են այն առանձին պատճառները, որոնք պահպանեցին երկար դարերի ընթացքում համայնական հողատիրութիւնը Հայաստանում:

Յայտնի է թէ որ աստիճանի մեծ է տնտեսական պայմանների ազդեցութիւնը իրաւունքի (правот) վերայ: Շատ անգամ տնտեսական պատճառը լինում է միայնակը այս կամ այն իրաւաբանական հաստատութեան ծագման: Համայնական հողատիրութեան գոյութեան պայմանների մէջ, մեր կարծիքով, ամենանշանաւոր տեղը բռնում է հողի պահանջի ազդեցութիւնը. միւսնշանաւոր պայմանը հողի վերայ ունեցած իրաւունքի անձեռնմխելիութեան մասին համոզմունքի բացակայութիւնն է:

Հայկական ժողովրդի պատմութեան մէջ այդ երկու հանգամանքները շարունակ ներգործող դեր են կատարում՝ ժամանակի

ընթացքում աւելի ու աւելի զօրանալով շնորհիւ քաղաքական պատճառների: Իւր աշխարհագրական դրութեան շնորհիւ հայ ժողովուրդը շարունակ պատերազմական դրութեան մէջ էր: Կեանքի պաշտպանութեան համար ժողովուրդը շատ անգամ թողնում էր իւր մըշտական բնակութեան տեղը երկրի մի մասում, անցնում միւս մասը, միշտ պակասելով թւով՝ պատերազմի և տեղափոխութեան զանազան վտանգների պատճառով: Պարտութեանը համարեա միշտ հետևում էր գրաւած գաւառի աւերումը և բնակիչների կոտորածը: Ահա մի քանի օրինակներ այդ տեսակ աւերմունքների, որոնց ամենասարսափելիները սկսեցին արաբների արշաւանքներից յետոյ և անդադար շարունակեցին մինչև ռուսների գալը Անգրկովկաս:

Ահա ինչ է գրում Յովհաննէս Կաթողիկոսը՝ արաբների արշաւանքների ժամանակակից 9-րդ դարի պատմագիրը. «Եւստ գաւառներ անապատ դարձան, կարծես թէ նրանցում բնակիչներ չէին եղած, և մարդը այնտեղ բնակութիւն երբէք չը լինէր հաստատած»:

Տասն և մէկերորդ դարի պատմագիր Արիստակէս Լաստիվերցին՝ Սելջուկների Հայաստանում կատարած աւերմունքների մասին գրում է. «Երկիրը զրկեց բնակիչներից, քաղաքները աւերւեցան... Շէն ականները գաղանների բնակութիւն դարձան, և նրանց դաշտերը վայրի կենդանիների արօտատեղի»:

Ամենասարսափելին՝ թաթարների արշաւանքներն էին: Ահա ինչ է գրում ղոցա մասին ժամանակակից Կիրակոս պատմագիրը. «Արագոութեամբ անցնելով Դերբենտի դռնից, անցնելով Աղւանիքից մտան մեր և վրացիների աշխարհը և ինչ որ գտնում էին ճանապարհին սրի ճարակ էին տալիս թէ մարդկանց, թէ կենդանիներին, մինչև անգամ և շներին»:

Այդ արշաւանքներից յետոյ սկսեց մի անվերջ պատմական ողբերգութիւն. թշնամիները չ'արշաւեցին ու չ'անցան, նոքա բնակութիւն հաստատեցին մեր և մեզ շրջապատող երկիրների մէջ: Լինելով խաշնարած ժողովուրդ, նոքա սրով և հրով արօտատեղի դարձին իւրաքանչիւր գաւառ, որը ընտրեցին իրանց բնակութեան համար: Անընդունակ լինելով մի որ և իցէ կուլտուրական կոչման, պատերազմից և աւարից գուրս ուրիշ ձգտումներ չ'ունենալով, նոքա սկսեցին անվերջ կռիւներ միմեանց և ուրիշ ազգերի հետ, որի հետևանքը եղաւ ամայութիւնը մի ժամանակ մշակւած և բարգաւաճ

երկիրների և ընդունակ տարրերի նւագումը և կորուստը: Երբեմն երբեմն այդ աւերիչ ոյժը զօրանալով հասնում էր զարհուրների չափերի, ինչպէս օրինակ Լանկթամուրի ժամանակ, որ կարող է համարւել ծայրայեղ ներկայացուցիչը թրքա-թաթար ազգերի կործանիչ ձգտումների: Սա Հայաստանը, ինչպէս և ուրիշ շատ երկիրներ, արեան դաշտ դարձրեց: Հայկական տարրը, մի շարք յուսահատ ընդիմադրութիւններից և պատերազմներից յետոյ, զինաթափ եղաւ այն հոսանքի առաջ, որը վերջը պիտի լափէր բիւզանդական կայսերութիւնը, և որին անզօր եղաւ յաղթելու միացեալ Եւրոպան: Այնուհետև կեանքը անտանելի դարձաւ Հայաստանում և ժողովուրդը, երբ հնար էր գտնում, խուռն բազմութեամբ թողնում էր իւր հայրենիքը և գաղթում օտար երկիր: Հայկական տարրի սպառնիչ գործիչներին աւելացաւ նորը՝ ոչ սակաւ կորստաբեր ժողովրդի թւի համար—գաղթականութիւնը:

Բարբարոս արշաւողները վերջ ի վերջոյ լուծւելով երկու մեծ մասերի, կազմելով երկու մեծ տէրութիւններ՝ պարսկական և օսմանեան, բաց արին իրար մէջ անվերջ պատերազմներ, որոնք անընդհատ աւերում և տալիս ու վրայ էին անում Հայաստանը, և որոնց երբեմն հասուցած հարւածները հայ ժողովրդին շատ քիչ օրինակներ ունեն առհասարակ պատմութեան մէջ: Դրանցից ամենակորստաբերը հայ տարրի համար պարսից շահ Աբասի արածն էր, որը ամայի դարձրեց Հայկական գաւառների մեծ մասը, գերելով դրանց բնակիչները Պարսկաստան՝ տնտեսական և քաղաքական պատճառներից դիզած: Առաքել պատմագիրը՝ ժամանակակիցը այգ անցքի՝ պատմում է, թէ ինչպէս շահը հրամայեց իւր զօրքերին ահագին բազմութիւնը թափել Արաքսը, որը նաւերով պիտի անցնէին. որովհետև նորա յետն էին պնդել Օսմանեան զօրքերը և նա փախչում էր նրանցից, և բաւականաչափ նաւեր չ'ուներ, չ'ուզեց այգ գերած ամբոխից ոչ ոքին թողնել իրանից յետոյ և փորձեց տանել նորա այն մասը, որը լողալով կարող էր անցնել գետի միւս կողմը. իսկ այդ ամբոխը բաղկացած էր ընտանիքներից—ուրեմն մասամբ ծերերից, երեխաներից և կանանցից: Առաքել պատմագիրը պատմում է թէ ինչպէս գետը երկար տարածութեամբ ծածկւեց խեղդածների դիակներով և ինչպէս մնացած մասը թշնամին տարաւ հեռաւոր Պարսկաստան:

Այս տեսակ պայմանների մէջ էր հայ ժողովրդի կեանքը մինչև վերջի ժամանակներս: Ժողովրդի աճումը շարունակ փտանգի մէջ էր և նա զնալով պակասում էր և շարունակ ստիպւած էր փոխել իւր բնակութեան տեղը երկրի մի մասից դէպի միւսը՝ պաշտպանութեան ապաստարաններ փնտռելով:

(Կը շարունակւի)